
Baťov 1940 – první český empiricky podložený výzkum v oblasti sociologie práce*

ZDENĚK R. NEŠPOR**

Sociologický ústav AV ČR, v.v.i, Praha

Batov 1940 – The First Empirically-Grounded Czech Research in the Sociology of Work

Abstract: There is a forgotten chapter in (history of) the Czech sociology of work. In the early 1940s, an empirical study was conducted by Otakar Machotka among employees of the Bata company in Batov (today Otrokovice). One of the leading figures of early Czech sociology, Machotka saw the closure of Czech universities during the Second World War as an opportunity to carry out original empirical research devoted to the sociological analysis of the workforce and consisting of a study of the social determination of work efficiency. This was the first Czech, and one of only a very few European, empirically-grounded research projects in the sociology of work and occupation that had been conducted to that time. Machotka statistically analysed the vast data sets collected by the company's personnel department and provided a detailed interpretation of the outcomes, while remaining very much aware of the limitations of the results and the methods employed. He formulated hypotheses about how the age gap between spouses, the number of children in family, and other characteristics might impact (various aspects of) work efficiency, and reformulated existing hypotheses about the impact of siblings, marital status, and parental profession. Machotka also helped to theoretically and methodologically (re)orientate the sociology of work and occupations. Machotka subsequently abandoned this topic and quantitative sociology in general, perhaps in part as a result of the above-described research, which, the author suggests, led him to realise that 'abstract empiricism' was not the only method on which to base social studies.

Keywords: sociology of work, work, work qualification, sociological research, Otakar Machotka, history of Czech sociology

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2015, Vol. 51, No. 2: 279–297

DOI: <http://dx.doi.org/10.13060/00380288.2015.51.2.162>

* Článek vznikl v rámci projektu GA ČR „Měníci se hodnoty práce a zaměstnání v České republice v komparativní perspektivě“ (reg. č. 14-15008S) a s podporou na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace (RVO č. 68378025); autor za tuto podporu děkuje.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: doc. PhDr. Zdeněk R. Nešpor, Ph.D., Sociologický ústav AV ČR, v.v.i, oddělení Ekonomická sociologie, Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: zdenek.nespor@soc.cas.cz.

Sociologie práce a zaměstnání, příležitostně konceptualizovaná také jako sociologie podniku, patří mezi dlouhodobě bohatě vytěžované oblasti českého sociologického bádání a důkladně byly zpracovány i její dějiny,¹ proto sotvakdo mohl předpokládat, že v nich existuje ještě nějaká neznámá složka. Nepočítáme-li teoretické a konceptuální texty Václava Verunáče [např. Verunáč 1923; Verunáč a kol. 1930] a Jaroslava Hanáčka [Hanáček 1939],² byly za nejstarší příspěvky považovány výzkumy sociální prestiže povolání Antonína Obrdlíka [Obrdlík 1937], komparativně využité v šedesátých letech [Machonin a kol. 1969: 390–391], a několik dalších drobnějších šetření brněnské sociologické školy [Zwicker 1934–35; Hanáček 1946; Hájek 1948; srov. Obrdlíková 1966]. Po druhé světové válce se toto téma stalo jedním z předmětů velkého, z vnějších důvodů však naneštěstí nedokončeného Bláhova výzkumu města Brna [Janák, Stanoev, Hušek 2014;³ srov. Bláha 1949a] a rovněž nedokončených výzkumných příprav pražského sociologa Zdeňka Ullricha [Ullrich 1946], jeho kolegy Jaroslava Šnobla [Šnobl 1947] či slovenského sociologa Petera Guly [Gula 1948], bylo rozvíjeno také v sociologické výzkumné laboratoři Škodových závodů [Čech, Jukl 1971: 123–134]. Poválečné výzkumy přitom již představovaly nástup moderních empirických šetření, jejichž metodologie alespoň v rudimentární podobě odpovídala později bohatě rozvinuté praxi kvantitativních výzkumů. Zanikly ovšem spolu s celou „buržoazní pavědou“ po nástupu komunistického režimu [srov. Petrušek 2000; Nešpor a kol. 2014: 120–121] a sociologové se ke zkoumání práce a zaměstnání mohli vrátit – nebo s ním spíš opětovně začali na zcela nových základech – teprve v šedesátých letech 20. století [ibid.: 297n.; Voříšek 2012; přímo k sociologii podniku Čech, Jukl 1971: 164–183; Havlová, Sedláček 2004: 252–253; Nešpor 2014: 112–113].

Přestože na tomto ve zkratce přiblíženém narativu není třeba nic měnit, aktuální archivní výzkum dokumentuje významnou, dosud však zcela neznámou kapitulu, jež stála v jeho počátcích.⁴ První český empiricky podložený výzkum zaměstnanců realizoval jeden ze zakladatelů moderní české sociologie, člen praž-

¹ Přehledné zpracování sociologie průmyslu a příbuzných témat, dovedené do konce šedesátých let, poskytují Čech, Jukl [1971], srov. také Nešpor a kol. [2014: 350–352]. Výzkumy realizované v období tzv. normalizace v „šedé zóně“ přibližuje Nešpor [2014].

² Později tuto oblast do jisté míry reprezentovala také Chalupného konceptualizace sociologie práce v rámci jeho rozsáhlého sociologického systému [Chalupný 1941].

³ Autor v této studii proponuje záslušnou alespoň částečnou analýzu dosud nikdy nevyužitých výzkumných dat, podobně jako Z. R. Nešpor v menším rozsahu zpracoval jiné neznámé šetření I. A. Bláhy [Nešpor 2007].

⁴ Objev veřejně nikdy nepublikovaného výzkumu umožnilo předání archivní pozůstalosti Otakara Machotky jeho synem prof. Pavlem Machotkou Národnímu archivu v Praze, respektive i dovezení pozůstalosti ze Spojených států do České republiky. Fond Otakar Machotka je v současnosti neuspořádaný a nepřístupný (jeho inventarizace právě probíhá), laskavostí jeho správce Mgr. Jana Kahudy však bylo autorovi tohoto článku umožněno nahlížení. Poděkování patří rovněž prof. Pavlu Machotkovi za upozornění na předání pozůstalosti, protože příslušný fond v minulosti obsahoval jen (nečetné) písemnosti zabavené Státní bezpečností.

ské sociologické školy Otakar Machotka⁵ již počátkem čtyřicátých let 20. století. Došlo k tomu po uzavření českých vysokých škol, kdy si aktivní vědci museli najít jiné zaměstnání (Machotka pracoval ve statistickém úřadě a na pražském magistrátu, kde založil první manželskou poradnu) a další zdroje obživy – spolu s vědeckým a zřejmě i společensky angažovaným⁶ zájmem právě tato skutečnost vysvětluje, proč k výzkumu vůbec došlo. Nepříznivé okolnosti, do nichž se český akademický svět dostal, možná spolupůsobily i na ochotu zadavatelů výzkumu k jeho financování, ačkoli tuto hypotézu není jak pramenně doložit.⁷ Výsledkem každopádně byla na svou dobu výjimečná analýza, jejíž výsledky ovšem v dobových podmínkách zůstaly interní záležitostí a ani později se k nim již nikdo nevrátil. Autor proto, že se věnoval jiným tématům a po únoru 1948 emigroval (totéž platilo i o jeho kolegovi a příteli Zdeňku Ullrichovi), jiní sociologové nejspíš kvůli tomu, že se o výzkumu nikdy nedozvěděli. I kdyby k tomu náhodou došlo, připomínat Machotku v jakémkoli jiném než čistě negativním světle bylo v období vlády komunistického režimu zhola nemožné.

Tento článek si klade za cíl (1) na základě archivního výzkumu přiblížit průběh a výsledky šetření, které představuje významnou kapitolu v dějinách české sociologie práce a zaměstnání, a (2) kontextualizovat tento výzkum v rámci vývoje akademické práce jeho autora, dějin české sociologie a – alespoň v obrysech – i jejich souvislostí s mezinárodním sociologickým provozem.

Sociologické zájmy Baťových závodů

Je obecně známou skutečností, že zlínské Baťovy závody (spolu s plzeňskou Škodovkou a Vítkovickými železárnami) v meziválečném Československu patřily mezi průkopníky racionalizace a vědeckého řízení práce [Čech, Jukl 1971: 71; Pochylý 1990: 29–31, 71–99], které se uplatňovalo i v jejich sociální politice a ve

⁵ Machotkova biografie dosud nebyla zpracována, fakticky ji však supluje výbor z jeho textů doplněný vzpomínkami manželky Jarmily [Machotka 2001], dále srov. Nešpor a kol. [2014: 240–245].

⁶ Ačkoli členové pražské sociologické školy zdůrazňovali nehodnotící charakter vědecké práce, v žádném případě to neznamenalo jejich sociální, případně i politickou neangažovanost, pouze snahu o oddělení obou perspektiv. Machotka dlouhodobě spolupracoval s Verunáčem [např. Verunáč a kol. 1930: 125–144], byl členem laboretistické společnosti [Nešpor a kol. 2014: 203] a později i významným ideologem národněsocialistické strany; již v meziválečném období přitom na objednávku pražského sociálního úřadu zpracoval výzkum sociálně potřebných rodin v hlavním městě [Machotka 1936; srov. Nešporová 2014].

⁷ Někteří autoři uvažují i o tom, že ve Zlíně v období druhé světové války vědomě vznikala jakási „neformální univerzita“ z řad tam působících a nově angažovaných vědců a intelektuálů; i pokud by tomu tak bylo, Machotka na ní fakticky nemohl participovat, protože do Zlína (a Otrokovic) pouze příležitostně dojížděl. V Baťových závodech naopak působil pozdější sociolog Jiří Kolaja, který zde napsal své první práce blízkí se sociologií filmu [Nešpor a kol. 2013: 176–177].

Zlíně a několika dalších obcích také v urbanistických a regionálněrozvojových konceptech [Ševeček 2009], přičemž Jan A. Baťa se dokonce pokusil o aplikaci podobných zásad na celou společnost [Baťa 1938; srov. Jan Antonín Baťa 2007]. Technokratická hlediska efektivity přitom byla doplňována určitými sociálními ohledy, které na základě zkušeností z činnosti tzv. laboretistického hnutí později shrnul Zdeněk Ullrich: člověku neměla být věnována pozornost jenom z hlediska jeho pracovního zařazení a využití, jak činil taylorismus, nýbrž také kvůli realizaci určitých hodnot jeho individuálního života [Ullrich 1946]. Etikou racionálního řízení práce se již v meziválečném období zabýval především Otakar Machotka [Verunáč a kol. 1930: 125–144]. Jeho dílo, stejně jako práce dalších laboretistů a vůbec studie psychologických a sociálních aspektů (náboru a řízení) pracovních sil v Baťově koncernu zaujaly osobu nejpovolanejší – personálního ředitele Vincence Jaroňka⁸ [Jaroňek 1940].

Machotka se spolu s dalšími českými sociology angažovanými v laboretistickém hnutí, Masarykově akademii práce, Sociálním ústavu RČS a v podobných institucích po celá třicátá léta nepochybně setkával s představiteli průmyslu, především velkých společností usilujících o racionalizaci a vědecké řízení práce. O těchto stycích však nevíme nic a zřejmě nepřekročily úroveň občasných profesních kontaktů,⁹ protože se nijak neodrazily v příslušné korespondenci. Nejpozději na počátku roku 1939, spíše o něco dřív, byl však Machotka vyzván zlínským personálním ředitelem Vincencem Jaroňkem k podání návrhu sociologického výzkumu zaměstnanců Baťových závodů a k tomu, aby výuka sociologie na filosofické fakultě směřovala (také) k výchově podnikových personalistů.¹⁰ Baťovy závody, konkrétně jejich Studijní ústav, se na Machotku jakožto odborníka v sociálních vědách obrátily rovněž s žádostí o posouzení návrhu na vybudování sociálního muzea.¹¹

Ať už k tomu vedly jakékoli důvody, Machotka se Jaroňkovým podnětem zabýval velice vážně. Hned v lednu 1940 mu poslal přesný popis děrování štítků

⁸ K Jaroňkovi srov. Pokluda [2012]; řízením přijímací kanceláře, z níž vybudoval celé rozsáhlé personální oddělení, byl pověřen v roce 1918 a s přestávkou v letech 1928–33, vynucenou jeho tvrdým přístupem k zaměstnancům, zastával tuto funkci až do svého pensionování v roce 1942.

⁹ Svědčí o tom i skutečnost, že Machotka ve svém prvním dopise zkomolil jméno zlínského personálního ředitele V. Jaroňka na „J. Jaroňek“.

¹⁰ Národní archiv Praha, f. Otakar Machotka, kt. 10, List O. Machotky V. Jaroňkovi z 11. 1. 1940; Machotka zde uvádí, že příslušný návrh podal 2. února 1939. Datace návrhu mohla souviset s nuceným přechodem Machotky z bratislavské na pražskou filosofickou fakultu, k němuž došlo na přelomu let 1938–39, kdy nový slovenský ministr školství Jozef Sivák zrušil pověření českých profesorů k přednášení na Univerzitě Komenského (leden 1939; tomu s velkou pravděpodobností předcházelo ještě časnější opatření nového rektora Vojtecha Tuky).

¹¹ *Ibid.*, List Studijního ústavu fy. Baťa O. Machotkovi z 8. 12. 1939 + příloha Návrh na sociální museum. K Studijnímu ústavu viz Ďurišová [2011: 160–166].

pro analýzu osobních a sociálních charakteristik stávajících zaměstnanců, i s obšírným zdůvodněním její užitečnosti pro nábor nových pracovníků; zároveň připomněl také vědecký význam takovéto analýzy.¹² Dále pak společně se Zdeňkem Ullrichem vypracoval návrh firemního vzdělávání personalistů formou celoročních večerních kurzů, které měly jednak suplovat tehdy již nemožné univerzitní vzdělávání, jednak vytvořit „nový typ vzdělávání, které žádná škola nemůže dát“ – praktičtěji orientované školení, neboť univerzita „často nic nenaučí, a to nejenom pro praxi, nýbrž především proto, že vše jest shrnuto do několika málo zkoušek. Projde-li někdo jimi, jest vzdělán, ač často nic nedovede.“¹³ Plánovaný roční kurz pro absolventy středních škol měl integrovat teoretické i praktické poznatky sociologie, psychologie, ekonomie a příbuzných disciplín, jeho součástí měly být rovněž sociologické výzkumy zaměstnanců Baťových závodů. Jejich následná publikace měla podle autorů návrhu přispět jak vědeckému poznání, které by „jistě bylo jedinečné v Evropě [...] a tím [by byla] zjednána zásluha o národní kulturu a rozkvět vědy“, tak současně „propagandě nejjemnějšího druhu pro Baťovy závody“.

K realizaci kvalifikačních kurzů pro vedoucí zaměstnance a pracovníky personálního oddělení Baťových závodů skutečně došlo, byť asi v redukované podobě oproti původnímu návrhu.¹⁴ Zatímco ten počítal s pěti teoretickými předměty, třinácti „konkrétními“ předměty, dvěma předměty metodologickými, sedmi předměty praktickými a s čtyřmi praktickými cvičeními,¹⁵ dochovaný seznam přednášek – ovšem až z poválečného období – obsahoval jenom patnáct přednášek v rámci pouhých pěti dnů.¹⁶ Přednášky ze sociologie, psychologie, ekonomie a zdravotnictví – v případě sociologie zastoupené právě Machotkou a Ullrichem – byly přitom koncipovány veskrze prakticky, jako soubor informací nezbytných pro příslušné pracovníky bez hlubšího teoretického zázemí, jež sliboval původní návrh.

Cesty do Zlína Machotkovi nicméně umožnily také realizaci vlastního výzkumu pracovníků Baťových závodů,¹⁷ i když i ten byl jen torzem původních dalekosáhlých plánů. Šlo nakonec o jediný výzkum, nikoli o jejich větší množství

¹² Národní archiv Praha, f. Otakar Machotka, kt. 10, List O. Machotky V. Jaroňkovi z 11. 1. 1940.

¹³ *Ibid.*, Nedatovaný Návrh firmě Baťa Z. Ullricha a O. Machotky.

¹⁴ Kurzy, o jejichž existenci víme z Machotkovy pozůstalosti, naopak zcela pomíjí historička baťovského vzdělávání Libuše Ďurišová, která se z řady nástavbových a vzdělávacích kurzů věnovala hlavně (nepochybně frekventovanějším) kurzům jazykovým [Ďurišová 2011: zejm. 150–153; srov. také Klega 1991].

¹⁵ Jiný nedatovaný (pravděpodobně pozdější) návrh rozdělával téměř shodný obsah do 7 předmětů teoretických, 15 konkrétních, 3 metodologických, 8 praktických a 5 praktických cvičení; Národní archiv Praha, f. Otakar Machotka, kt. 10, Program kursu.

¹⁶ *Ibid.*, Návrh pro kurs pro vedoucí závodů, 1947.

¹⁷ *Ibid.*, Nedatovaný koncept listu O. Machotky V. Jaroňkovi (pravděpodobně z druhé poloviny roku 1940). Ačkoli výzkum není datován, proběhl nejspíše v roce 1940, zatímco rok 1941 a počátek roku následujícího byly využity k analýzám a interpretaci výsledků.

(na nichž se měli podílet frekventanti „osobářských kursů“), výzkum neobsáhl všechny zaměstnance firmy (jichž bylo přes 25 tisíc), nýbrž jen závod v Baťově (= Otrokovicích) s necelými třemi tisícovkami zaměstnanců,¹⁸ jeho zpracování se ujal sám autor s podporou statistické kanceláře osobního oddělení firmy a nedošlo ani k plánované publikaci jeho výsledků. Machotka sice rukopis nadepsaný „Některé podmínky ovlivňující kvalifikaci zaměstnanců Baťových závodů“ počátkem roku 1942 připravil k tisku,¹⁹ v dubnu téhož roku však dostal dopis, že firmě „v důsledku personálních změn vznikly určité potíže“ a o výsledcích výzkumu bude příležitostně referovat sama „buď v rozhlas[.] nebo v některém [? firemním, lokálním] časopise“.²⁰ Podrobnější výsledky nebyly publikovány nikdy a nemáme informace o tom, že by je firma sama využila jiným způsobem [srov. Lehár 1960; Roušar 1967; Pochylý 1990; Klega 1991]. Důvodem přitom mohl být nejen nezáměr Jaroňkových nástupců, ale rovněž obavy ze zneužití výzkumu nacisty, přinejmenším v rovině propagandy.²¹

Machotkův výzkum otrokovických baťovců – metodologie a hlavní výsledky

Machotkův výzkum zaměstnanců Baťových závodů v Baťově, jak se Otrokovice v letech 1939–46 nazývaly, nepočítal s originálním sběrem dat, nýbrž prováděl „sekundární analýzu“ podnikových zaměstnaneckých karet, které zahrnovaly obsáhlý vstupní dotazník (včetně informací o vztahu k práci, rodinném životě a majetkových poměrech) a byly rovněž průběžně doplňovány o hodnocení nadřízených.²² Množství proměnných slibovalo ukázat, „jak jednotlivé složky kvalifikace jsou ovlivňovány rodinným stavem, početností dětí, náboženstvím atd. Nelze předem odhadovat výsledek zpracování. Zdá se mi však, že pravděpodobně

¹⁸ Tzv. Baťovy pobočné závody v Otrokovicích začaly vznikat v roce 1930 kvůli nedostatku prostoru, vody a obtížnější dopravní dostupnosti samotného Zlína; koncern zde soustředil především koželužnou, chemickou a papírenskou výrobu, včetně příslušného výzkumu, později i gumárenskou a leteckou výrobu.

¹⁹ Rukopis se nachází v citované Machotkově pozůstalosti ve dvou, nepřilíši odlišných verzích; konečná verze má 68 číslovaných stran a je opatřena poznámkami pro tiskárnu.

²⁰ Národní archiv Praha, f. Otakar Machotka, kt. 10, List pověřené osoby [nečitelný podpis] fy. Baťa O. Machotkovi z 17. 4. 1942.

²¹ Baťův koncern, respektive jeho část na území protektorátu se během druhé světové války neubránila přinejmenším částečné okupační správě a samozřejmě ani výrobě vojenského materiálu; už v roce 1940 byl firmě vnucen německý provozní ředitel a zavedení říšských ustanovení obchodního práva v roce 1942 vedlo k ještě podstatnějšmu vlivu okupantů na řízení koncernu.

²² Sběr těchto údajů zavedl již ve dvacátých letech V. Jaroněk, samotné personální oddělení Baťových závodů je však využívalo jen částečně. Kromě Machotkova výzkumu byly k vědeckým účelům částečně využity i později, spolu s daty státní statistiky, a to pro přiblížení (vývoje) demografických, sociálních a pracovních charakteristik obyvatel Zlína ve studii Ondřeje Ševečka [Ševeček 2009: 263–333].

na př. protestanti projeví lepší výkon, tvůrčí vlastnosti ev. i jiné vlastnosti. Lidé z početných rodin snad budou jevití více vůdcovských vlastností, lidé z chudších vrstev (dle povolání otce) projeví lepší poměr k závodu, lidé, mající mnohem starší ženu, třeba budou mít mnohem horší výkon atd.“²³ Šlo tedy o empirické testování hypotéz objevujících se v tehdejší sociologické literatuře obvykle bez hlubší datové opory, termín „sekundární analýza“ přitom dáváme do uvozovek z toho důvodu, že neexistovala žádná „primární“ – Baťovi personalisté se získanými informacemi pracovali na základě dlouhodobých zkušeností nebo pokynů nadřízených samostatně v každém jednotlivém případě, aniž prováděli souborné statistické analýzy. Pro Machotku bylo naopak typické, že statistické výpočty podnikl na celém „vzorku“, rovnajícím se populaci – 2883 zaměstnancům závodu, protože nikdy nepracoval s náhodným výběrem [k tomu srov. Nešpor a kol. 2014: 177].

Z dostupných informací o všech zaměstnancích bylo vybráno 17 charakteristik (věk, pohlaví, stav, počet sourozenců a dětí, vzdělání, místo a charakter bydlení, délka dojížděky, náboženské vyznání ad.), které byly považovány za nezávislé proměnné, a interní kvalifikační hodnocení, považovaná za závislou proměnnou. Nadřízení do zaměstnaneckých karet zaznamenávali celkové hodnocení práce, její kvalitu, výkon a chování pracovníka, jeho vůdcovské a tvůrčí vlastnosti a vztah k podniku, mezi jednotlivými složkami kvalifikace však panovaly značné rozdíly. Lišil se jak počet kvalifikačních stupňů (variuující mezi 3 a 7), tak zjevně i jejich vzájemné intervaly a samozřejmě četnosti; v některých případech bylo proto vzhledem k rozsahu „vzorku“ nutné pracovat jenom s kvalifikačními průměry. Machotka si tyto problémy uvědomoval a v mezích možností se snažil omezit jejich vliv. Jeho práce spočívala ve frekvenčních analýzách, obvykle spojených s tříděním vyšších stupňů, a zřejmě i ve statistickém testování příslušných hypotéz, ačkoli jeho výsledky nebyly v rukopise prezentovány jinak než prostřednictvím slovního hodnocení.²⁴ Až na pár výjimek rukopis ostatně neobsahoval ani příslušné kontingenční tabulky, nýbrž jen – ve všech případech – grafické vyjádření závislosti, aniž by se autor pokusil o jeho matematické vyjádření. Důvodem byl zřejmě předpoklad, že čtenáři by příslušným statistickým údajům nerozuměli a neocenili by je, protože v jiných případech s nimi Machotka alespoň částečně pracoval [srov. např. Machotka 1936]. Při prezentaci výsledků byl místo toho kladen důraz na porozumění a interpretaci jednotlivých závislostí, a to včetně omezení výpovědní hodnoty způsobené charakterem vstupních dat, četností některých znaků a podobně.

Machotkův výzkum můžeme ocenit za originalitu tématu, nápad využít existujících dat ke statistickému zpracování a za jejich zpřístupnění, které rozhodně nebylo samozřejmostí. Nic z toho se v českém prostředí dosud prakticky

²³ Ibid., List O. Machotky V. Jaroňkovi z 11. 1. 1940.

²⁴ Statistické výpočty a příprava na ně (některé výpočty byly prováděny strojově) se částečně zachovaly v autorových rukopisných poznámkách k výzkumu, uložených *ibid.*, kt. 10.

nestalo, výzkum svých zaměstnanců realizoval (a publikoval) jenom Státní úřad statistický [Foerster 1928], a podobná situace panovala také v dalších evropských zemích. Samotná statistická analýza – respektive to, co z ní mělo být publikováno – však i přes svou pracnost nijak nepřekračovala dobové možnosti, spíše naopak. Významnější byly proto Machotkovy interpretace výsledků, vycházející jednak z dobré znalosti aktuální zahraniční sociologické literatury (například v souvislosti s pohlavím byla citována Margaret Meadová a Günter Lehmann, ve vztahu k mezigeneračnímu přenosu E. W. Burgess, J. E. Collins a Murphy Newcomb) a současně z pozorování, doplněného ovšem i o úsudek autora. Vyčítali-li přitom sociologové pražské školy svým brněnským a dalším kolegům nepodložený subjektivismus [Nešpor kol. 2014: 84, 175–176], neznamenal to, že by se od něj sami zcela oprostili [ibid.: 179, 198–211], jen snahu o co největší empirické podložení interpretací a hodnocení sociálních jevů. Ačkoli Machotka později v hodnocení obou hlavních českých meziválečných sociologických škol (právem) vzpomínal, že „světová sociologie šla plně směrem, který jsme my zastávali (ovšem aniž nás následovala)[,] a že Bláhovým směrem nešla nejen v cizině[,], nýbrž vlastně ani doma“,²⁵ jeho vlastní snaha o zempiričtění sociologické práce byla v řadě ohledů limitovaná a pozdějšímu „abstraktnímu empiricismu“ nanejvýš předcházela, nebyla s ním totožná. Ze zpětného pohledu nejzajímavější součástí Machotkova výzkumu Bařova byly tedy právě zmíněné interpretace, které dokreslovaly a mnohdy i „vyvažovaly“ výsledky relativně jednoduchých statistických analýz.

Jediným čistě biologickým faktorem determinujícím „kvalifikaci“ (dnes bychom hovořili spíše o pracovních schopnostech nebo o výkonnosti) byl podle Machotky věk (o pohlaví na svou dobu velice moderně uvažoval jako o souboru biologických a sociálních daností – jako o genderu v novější terminologii), ani ten však na kvalifikaci nepůsobil jednoznačně: „Zaměstnanci dosahují nejlepší kvalifikace většinou v plné mužné síle a ztrácejí ji při náročné práci v moderní továrně poměrně velmi brzo. Jakost práce se se vši pravděpodobností zhoršuje po 43 letech, výkon po 47 letech, tvůrčí a vůdcovské vlastnosti po 43 letech...“ avšak „ve vlastnostech mravního rázu je tomu zcela jinak. Kvalifikace chování i poměru k závodu se zlepšuje postupně až k nejstarším ročníkům...“ takže „i starších zaměstnanců lze s prospěchem užít a mladší je nemožnou nahradit.“ Naopak (každodenní) dojíždka za prací měla téměř ve všech případech negativní dopad, spoluzapříčiněný ovšem i specifickým sociálním prostředím Zlína a jeho okolí, zatímco vzdělání a v menší míře také konfesionalita (československá evangelická před římskokatolickou a československou [husitskou]) výkonnost zvyšovaly. Ze sociálních faktorů mělo největší vliv na pracovní schopnosti právě vzdělání, dále počet dětí, povolání otce a věkový rozdíl manželů. Významněji se uplatnil ještě rodinný stav, včetně délky trvání manželství, a (referenční) rodinné zázemí, včetně

²⁵ Archiv Akademie věd ČR Praha, f. Josef Král, kt. 2, List O. Machotky J. Královi z 30. 6. 1969.

ně výrazného vlivu počtu sourozenců. V případě věku, manželství, počtu dětí a sourozenců byly pozorovány obousměrné vlivy na různé formy „kvalifikace“, v ostatních případech šlo o jednoznačné, byť často velice rozdílné korelace. Autor však připomněl, že všechny faktory byly v různé míře složené a často i vzájemně závislé.

Machotka mohl svou studii právem uzavřít tvrzením, že „vliv společenských podmínek [tedy nikoli jen biologických daností, pozn. ZRN] na kvalifikaci je značný. [...] Zadostiučiněním pro nás je, že značná působnost společenských podmínek úspěchu povolání nejen byla jasně ukázána, nýbrž především, že se našla cesta, jak je zachytit a přesně ciferně vyjádřit.“ Současně jeho empirický materiál na jednu stranu potvrdil některé dobově sdílené představy o kvalifikačních předpokladech práce a zaměstnání, mnohé však rovněž modifikoval anebo zcela nově postuloval [z dobové literatury srov. Encyklopedie výkonnosti 1932–34²⁶]. Jednalo se především o vliv věkového rozdílu manželů, závislost pracovních schopností na dětech a především jejich počtu, menší míru inovativnosti přinesla zjištění o vlivu pohlaví (resp. genderu), věku, vzdělání a jeho typu a rodinného prostředí. Věkový rozdíl manželů nezávisle na jejich věku a dalších charakteristikách sám o sobě výrazně snižoval výkonnost, zejména v případě, kdy žena byla starší než muž. Naopak existence rodiny s dětmi výkonnost zvyšovala, nejvíce v případě pracovníků se „středně velkými“ rodinami (2 děti), zatímco v případě vícedětných rodin nebyl vliv tak patrný (ze zřejmých důvodů) a v případě bezdětných a jednodětných rodin slabší výsledky odpovídaly celkovému nižšímu věku příslušných pracovníků. Působení věku již bylo uvedeno, v případě vzdělání podle Machotky existovala přímá souvislost mezi jeho výší a kvalitou práce, záleželo ovšem také na typu vzdělání (včetně specifických podnikových vzdělávacích programů) a charakteru práce.

Modifikovány a nově formulovány byly rovněž hypotézy o vlivu počtu sourozenců (větší počet sourozenců jednoznačně zvyšoval „kvalifikaci“), stavu a zaměstnání rodičů (vyšší výkonnost pracovníků z úplných, dobře situovaných rodin; vliv povolání otce byl komplikovanější, „působí zde především celkový etos povolání otce, t.j. postoj k lidem a ke světu“, zatímco obecné názory na dojížďku za prací, vliv religiozity a délky služby výzkum potvrdil. Dojížďka za prací výkonnost snižovala (netýkalo se to však týdně nebo méně časté dojížďky), zatímco délka služby a specifická konfesionalita ji zvyšovaly. I v těchto případech se však v dobovém měřítku jednalo o unikátní zjištění, protože mimo Spojené státy prakticky neexistovala žádná jiná sociologická tradice/škola, jež by disponovala (kvantitativním) empirickým dokladem těchto hypotéz [k dobové evropské sociologii viz Cuin, Gresle 2004: 136–155; k sociologii práce Nosow, Form 1962; Friedmann a kol. 1967; srov. i Dahrendorf 1956], tím méně v českých poměrech [srov. Čech, Jukl 1971: 24–53, 67–113].

²⁶ *Encyklopedii výkonnosti* považujeme za postačující referenční rámec kvůli jejímu vysokému hodnocení řadou nezávislých autorit [srov. Čech, Jukl 1971: 63].

Je ovšem prakticky nemožné dohledat přímé inspirační zdroje, o něž se Machotka ve svém díle opíral; jeho citační praxe spočívala v tom, že přímo uváděl jen nejaktuálnější zahraniční díla, zatímco znalost starších u čtenářů předpokládal přinejmenším v rozsahu zprostředkovaném dostupnou českou literaturou [v daném případě Verunáč 1923; Verunáč a kol. 1930; Encyklopedie výkonnosti 1932–34] a odkazoval na ně jen obecnými formulacemi typu „podle amerického výzkumu“.²⁷ S přihlédnutím k obsahu těchto děl lze přesto soudit, že Machotkův výzkum Baťova souzněl s měnícími se konceptuálními a metodologickými přístupy americké sociologie práce, ačkoli byly souborně publikovány teprve později [Moore 1946; Caplow 1954; Gross 1958; Nosow, Form 1962]. Oproti dřívějšímu jednostrannému uplatňování taylorismu bral podobně jako Elton Mayo [1945] ohled na lidské (sociální) faktory práce a zaměstnání, spolu s dalšími českými laboretisty zdůrazňoval nezbytnost (a ekonomické výhody) individuální seberealizace prostřednictvím práce, která začala být šířeji konceptualizována teprve v poválečném období v návaznosti na dílo Abrahama H. Maslowa [Maslow 1954] – zprvu navíc spíše v sociální psychologii a aplikované sociologii než v obecné sociologii [srov. Hummell 1969: 1190; Vláčil 1996: 1122; Lalman 2012]. Z deseti nových směrů v oblasti sociologie práce, které podle Jana Vláchila nastoupily v období od druhé světové války do osmdesátých let 20. století [Vláčil 1996: 1122–1123], Machotka zohledňoval či anticipoval přinejmenším první dva: orientaci na human relations a požadavek individuální seberealizace. Ačkoli k tomu došlo víceméně nezávisle na světovém – na konci třicátých let a ve čtyřicátých letech fakticky vzato severoamerickém – vývoji disciplíny [pro přehled srov. Vláčil 1996] a nevedlo to ani k jejímu dalšímu ovlivnění, lze říci, že Machotkova práce patřila i v mezinárodním kontextu k dobové oborové špičce a měla potenciál pořídit se na oborových inovacích.

Výzkum Baťova v kontextu Machotkova díla a vývoje české sociologie

Přestože si Machotka dobře uvědomoval výjimečnost a nezpochybnitelný přínos výsledků svého válečného výzkumu, stejně dobře věděl o jeho omezeních a nedostatcích vyplývajících přinejmenším z nedostatečného rozsahu a systematického zkreslení „vzorku“ a z povahy sekundární analýzy již existujících dat sbíraných za jiným účelem. V závěrečné zprávě na ně upozorňoval až obsedantně a příznačný byl v tomto směru již její název – „Některé podmínky...“. Požadoval proto zpracování dalších studií umožňujících srovnání, které teprve by „slibovalo další zajímavé výsledky, ne-li objevy“; sám se k němu však již nedostal. Vzhledem k omezením studie (a možná i smluvním podmínkám s Baťovým koncernem, o kterých nevíme nic) nepodnikl ani pokus o pozdější publikaci je-

²⁷ Shodně postupoval například ve své o málo pozdější studii o nevědomí, kde aplikoval mj. poznatky E. Maya a G. H. Meada [Nešpor 2015].

jích výsledků. Důvody byly přinejmenším dva, (1) pohlcení jinými badatelskými i vědeckými a společenskými zájmy a (2) autorův metodologický posun od kvantitativní empirie; hypoteticky můžeme uvažovat i o tom, že (3) Machotka téma sám přenechal svému kolegovi a příteli Zdeňku Ullrichovi.

(Ad 1) Machotka v bezprostředně poválečném období sdílel se všemi ostatními českými sociology, jichž nebylo právě mnoho, přemíru pracovního vyčerpání na znovuotevřených univerzitách i nově budovaných vysokých školách, potřebu „dohnat“ protektorátní útlum i v dalších oblastech akademického provozu a širokou společenskou poptávku po jejich expertních stanoviscích [Nešpor a kol. 2014: 221–222, 629], nadto se však ještě i přímo zapojil do politiky, stal se místopředsedou České národní rady, respektive Zemského národního výboru a později rovněž hlavním ideologem národněsocialistické strany [ibid.: 241]. V jeho případě to sice neznamenal úplnou rezignaci na vědecké zájmy, musel je však zjevně omezit a prioritou se mu přitom stala jiná, dobově nesmírně závažná otázka: proč v období nadvlády nacismu docházelo ke kolaboraci, a to i ze strany lidí, kteří se s nacistickou ideologií nikdy neztotožnili a kteří tím současně ani nesledovali osobní prospěch? Možná jej k tomu vedl i komplikovaný případ jeho kolegy a (bývalého) přítele Jana Mertla [srov. Nešpor 2012], na kterého ve svých vzpomínkách opakovaně upozorňovala i Machotkova manželka [Machotka 2001: např. 149]. Machotka proto začal studovat a přednášet sociální psychologii a načrtnul první verzi výkladu o nevědomých činitelích sociálního jednání, z níž však do své emigrace stačil publikovat jenom část – zhruba třetinu rukopisu [Machotka 1947²⁸]. Věnoval se mu nicméně i v emigraci a posléze vydanou práci *Nevědomé v sociálních vztazích* [Machotka 1964] považoval za své životní dílo, o čemž svědčí nejen svědectví jeho syna, ale i skutečnost, že kromě mnohaleté práce na této knize publikoval už jen sporadicky a/nebo příležitostně.²⁹

(Ad 2) Posun Machotkových zájmů od empiricistické kvantitativní sociologie k rozumnější sociální psychologii, na který bylo již upozorněno dříve [Nešpor a kol. 2014: 208, 244–245], souvisel jednak s nemožností realizovat rozsáhlé, statisticky zpracovatelné výzkumy bez dostatečné ekonomické podpory, což si uvědomoval již v meziválečném období, ale nejspíš také se zjištěním, že úzce empiricistické pojetí sociologie nemůže dostačovat. „Machotkův poválečný postup se zdá být promyšlenou alternativou ke kvantifikující sociologii, kterou vyzýval v době meziválečné.“ [Ibid.: 208] Svědčí o tom i skutečnost, že jeho nejrozsáhlejším – ve vlastní optice ovšem jen „částečně sociologickým“ – vydaným dílem byl reflexivní „sociální obraz“ Spojených států [Machotka 1946]. Samo o sobě by

²⁸ Celý rukopis je nyní dostupný v Národním archivu Praha, f. Otakar Machotka, kt. 10, Úloha nevědomého činitele ve společenském chování; připravuje se jeho vědecká edice [Nešpor 2015a]. Stojí přitom za zmínku (zřejmě redakční) náhrada rukopisného termínu „nevědomý“ termínem „podvědomý“, v českém jazykovém úzu obvyklejším, avšak intencí autora zjevně vzdálenějším.

²⁹ Srov. také autorův „výkaz o činnosti“ ibid., kt. 11, Report on Experiments on Unconscious Computing of the Human Mind.

to šlo vysvětlit jak tím, že autor měl víceméně hotový rukopis „v zásuvce“, tak aktuálním zájmem o jednu z vítězných mocností, Machotkův osobní zájem však ilustruje skutečnost, že se ke knize okamžitě rozhodl napsat aktualizací dovětek na základě poválečných zkušeností – po studii o nevědomí druhý nejrozsáhlejší text, který v třiletí limitované demokracie v Československu napsal.³⁰ Také jeho další díla, publikovaná již v americkém exilu, neukazovala žádný návrat ke kvantifikujícímu empiricismu, vedle akademických publikací se mezi nimi objevily také vzpomínkové texty [Machotka 1965], a dokonce (částečně autobiografické) povídky [Machotka 1968]. Machotka sice v žádném textu neslevil ze svého dřívějšího empiricistického pojetí sociologie, respektive už se k němu vůbec nevyjádřil, sám se však vydal jinou cestou, jako by mu toto pojetí a jeho výsledky nedostačovaly.

(Ad 3) Přinejmenším bezprostředně poválečný Machotkův zájem o jiná témata, než byla sociologie práce a zaměstnání mohl souviset také s tím, že se výzkum dané oblasti rozhodl přenechat Zdeňku Ullrichovi, který byl v empirických šetřeních nepochybně zkušenější a současně projevil zájem právě o problematiku práce [Ullrich 1946, 1947; srov. Nešpor a kol. 2014: 209, 247–249]. Ironií osudu však z jeho životního díla zbylo jen torzo, do své emigrace stačil publikovat pouze historickosociologický nástin vývoje sociální reflexe práce a její užitečnosti, zatímco plánovaný empiricky orientovaný druhý díl nikdy nevyšel a patrně nebyl ani sepsán. Z dopisů Machotkovi však víme, že Ullrich se této tematice a konkrétním empirickým výzkumům věnoval i ve svém egyptském exilu,³¹ publikovat je však pro své časně (a neočekávané) úmrtí již nestačil. Skutečnost, že ze své odborné činnosti zmiňoval právě výzkumy z oblasti práce a zaměstnání a z oblasti sociologie rodiny (vedle toho psal o osobních a rodinných záležitostech a o organizačním zázemí akademického života), což v obou případech byla témata dřívějšího Machotkova akademického zájmu, snad může posilovat uvedenou hypotézu.

Ať už byly důvody odklonu zájmu Otakara Machotky o empirické výzkumy v oblasti sociologie práce a zaměstnání, respektive o kvantitativní empirické výzkumy vůbec, jakékoli, můžeme právě válečný výzkum v Baťových závodech v Otrokovicích považovat za důležitý předěl. Byl to poslední „statistický“ pojatý výzkum, který Machotka realizoval, a současně po dlouhé době první případ jeho sociologické analýzy, která nad rámec analýzy empirických dat dávala značný prostor jejich interpretacím. Nemáme důkazy pro hypotézu, že právě nad tímto výzkumem Machotka výrazně změnil své stanovisko k „abstraktnímu empiricismu“, který začal opouštět – stejně tak k tomu mohly vést zkušenosti z jeho působení v manželské poradně nebo cokoli jiného –, takovýto výklad by však

³⁰ Rukopis „Amerika po válce“ z počátku roku 1948, zamýšlený jako poslední kapitola pro nové vydání knihy *Amerika*, byl z pozůstalosti publikován v komentované vědecké edici [Nešpor 2015b].

³¹ *Ibid.*, kt. 6, List Z. Ullricha O. Machotkovi z 16. 3. 1954.

nebyl vůbec nepřesvědčivý. Pro vývoj české sociologie bylo nicméně důležitější, že se dlouhodobou inspirací z vnějších důvodů nestal ani „starý“ Machotka, ani jeho (válečná a) poválečná metodologická reorientace: skutečnost, že čeští sociologové v šedesátých letech „pokračovali v tom nejlepší, co se pražská sociologická škola pokoušela kultivovat, bylo spíš kouzlem nechtěného“ [Nešpor a kol. 2014: 214].³²

Vrátíme-li se k přehledu českého bádání, který byl nastíněn v úvodu článku, je inovativnost Machotkova výzkumu zjevná. Jednalo se o jeden z prvních pokusů o přímé využití empirického materiálu v oblasti sociologie práce a zaměstnání a současně o první výzkum opřený výlučně o kvantitativní metodologii. Starší Zwickerova analýza brněnských nezaměstnaných [Zwicker 1934–35], které náleží úplně prvenství mezi empiricky zakotvenými analýzami, se totiž opírala jen o malý vzorek (asi 200 „dotazníků“ – ve skutečnosti šlo spíše o biografické dokumenty, rozhovory a pozorování) a především kombinovala kvalitativní přístup s občasnými obecnými kvantifikacemi. Metodicky byla zřejmě inspirována Znanieckého výzkumem polských nezaměstnaných, který zase vycházel z přístupu slavné studie o polských venkovanech v Polsku a Spojených státech [Nešpor a kol. 2014: 164]. Hlubší kvantitativněmetodologické ambice měl Obrdlíkův výzkum sociální prestiže povolání [Obrdlík 1937] – dodejme, že právě Antonín Obrdlík byl spolu s Machotkou, Ullrichem a Jaroslavem Šimou vůbec prvním prosazovatelem kvantitativních výzkumů v českém prostředí –, jeho autor však nedokázal zajistit reprezentativitu provedené ankety, což mu Machotka oprávněně vytkl v dobové recenzi [Machotka 1938–39; srov. Obrdlík, Bláha 1938].³³

Výrazněji odlišná nebyla ani bezprostředně poválečná situace, třebaže již i v českém prostředí existovaly také přímé pobídky k využití metody náhodného výběru vzorku, která by výrazně usnadnila kvantitativní výzkumy [Egermayer 1941; Adamec 1947]. Bláhovi žáci Jaroslav Hanáček [1946] a Mojmir Hájek [1948; srov. Hájek 1969] – Bruno Zwicker se stal obětí holocaustu – a konec konců i sám I. Arnošt Bláha dávali stále přednost kvalitativním metodám nebo jejich „statisticky nebohaté“ kombinaci s metodami kvantitativními, což byl i případ nejrozsáhlejšího empirického výzkumu této skupiny, nedokončeného šetření města Brna [srov. Bláha 1949a]. Také tento výzkum vycházel z kombinace metod,

³² Machotka sám ostatně vnímal (obnovenou) českou sociologii šedesátých let, o níž měl ovšem jen kusé informace, značně kriticky. V dopise Josefu Královi si stěžoval, že „v mnohých příspěvcích je ošklivá čeština, pokažená zbytečným užíváním cizích slov a vágních pojmů, a jakási nabubřelá žvanivost... Celkem obě čísla Soc[iologického] č[asopisu] působí opačným dojmem než Literární Listy, které jsem občas dostával a které jsem obdivoval pro krásnou češtinu, pro velké myšlenkové úsilí a pro vysokou úroveň diskuse. Dělalý na mne dojem, že jsou na vyšší úrovni než zdejší odborná periodika.“ Archiv Akademie věd ČR Praha, f. Josef Král, kt. 2, List O. Machotky J. Královi z 30. 6. 1969.

³³ Podobné problémy s reprezentativitou anket měl rovněž Jaroslav Šíma [k tomu srov. Nešpor 2011: 975–976]. Machotka přitom reprezentativitu zajišťoval, jak už bylo uvedeno výše, studiem celé populace.

a i když v něm kvantitativní analýzy statistických dat a dotazníků měly významnou úlohu, jeho hlavní organizátor nebyl s to zajistit plnou reprezentativitu dotazníkových šetření a ani si na ní nijak nezakládal [Janák 2014; srov. Bláha 1968: 63; Janák 2009: 86–105]. Na kvantitativní metodologii měly být založené výzkumy připravované autory bližšími pražské sociologické škole – Ullrichův výzkum sociologie podniku [Ullrich 1946], Šnoblův výzkum sociálních pobídek v kontextu poválečné obnovy a mobilizace pracovních sil [Šnobl 1947] a Gulův výzkum hlavních komponent sociálního provozu a důsledků činnosti průmyslového podniku [Gula 1948]³⁴ –, žádný z nich však nepřekročil stádium teoretické přípravy. To byl i případ ambiciózně konstituované „sociologické laboratoře“ generálního ředitelství Škodovky, jež chtěla v návaznosti na Ullricha, Gulu a současnou americkou sociologii práce „zajišťovat [...] objektivní posuzování otázek dlouhodobého dopadu a přinášet potřebné pracovní podněty“, později i aplikovat konkrétní psychotechnické poznatky do personální praxe [Čech, Jukl 1971: 123]. Před komunistickým převratem se však nedostala dál než k rétorickým proklamacím a nepublikovaným analýzám personalistických dat, v omezenější podobě velmi připomínajícím Machotkův výzkum Bařova [ibid.: 139–154], a následně byla zrušena.

Na empirické výzkumy opřené o kvantitativní metodologii v oblasti sociologie práce, z nichž první provedl Otakar Machotka a jejichž význam byl v poválečném Československu reflektován, ačkoli nestačil vést k realizaci příslušných šetření [srov. Adamec 1947; Bláha 1949b], mohlo být navázáno teprve v šedesátých letech. Vrátili se k nim jednak Vladimír Čech a Eduard Jukl, „pozůstalí“ po škodovské laboratoři [zejm. Čech, Jukl 1970³⁵], jednak se jich nově chopili pracovníci řady dalších výzkumných pracovišť, z nichž nejvýznamnější bylo Slejškovo oddělení Sociologického ústavu ČSAV, královéhradecký Institut pro sociální analýzu (pozdější výzkumné oddělení Domu techniky ČSVTS Pardubice) a do jisté míry i Machoninův Ústav marxismu leninismu pro vysoké školy, který zahrnul problematiku sociologie práce do šetření sociální stratifikace a mobility [Čech, Jukl 1971: 195–244; Havlová, Sedláček 2004: 252–253; Nešpor 2014: 112–113; mezi konkrétními příklady lze uvést Slejška 1965, 1970; Kohout, Kolář 1967; Blucha 1968; Flek 1969; Čech, Jukl 1970; Slejška a kol. 1967; Kohout, Růžička, Malaniuk 1971]. Jak jim bylo později vyčteno, tyto výzkumy představovaly aplikaci „buržoazních sociologických metod“, což mělo spočívat v přílišném spoléhání na empirickou bázi a její objektivistický výzkum, aniž by byla dostatečně zohledňována ideologická hlediska [Formánek 1970; Hodek 1970; Rychtářík 1970a, b aj.]. Jednoduše řešeno, uvedené výzkumy vycházely z kvantitativních metod (někdy

³⁴ V této souvislosti dodejme, že Gula se již dříve ztotožnil s Machotkovou metodologickou kritikou Obrdlíkova výzkumu sociální prestiže povolání a dále ji rozšířil [Gula 1940–41: zejm. 148–159].

³⁵ Studii předcházelo několik drobnějších šetření, buď nepublikovaných, nebo jen v nízkonákladových interních publikacích [přehled viz Čech, Jukl 1971: 170–179].

šlo o výběrová šetření, ať už náhodná, nebo kvótní, jindy o výzkum celých populací) a statistického zpracování výsledků, za některými z nich stály i teoretické modely sociálního provozu podniků a charakteristik či vztahů jejich zaměstnanců; „vracely“ se tedy k tomu, co v české sociologii o dvě dekády dřív aplikoval Machotka. Byl to však „návrat“ nevyřčený a s největší pravděpodobností nevědomý, protože sociologické výzkumy šedesátých let vycházely především z recepce zahraničních (západních) přístupů a poznatků, někdy s polským zprostředkováním [Čech, Jukl 1971: 164–244; srov. Doktór 1964; Jungmann, Petrušek 1965].

Závěrem

Nově objevený Machotkův výzkum zaměstnanců Baťových závodů v Baťově (Otrokovicích) z počátku čtyřicátých let 20. století představuje významnou, i když uzavřenou a nenásledovanou kapitolu v dějinách české sociologie práce a zaměstnání. Ukazuje jednu z možností sociologické odborné práce v období druhé světové války, kdy byly uzavřeny české vysoké školy, aniž by tato práce ztratila na dobové poměry vysoký odborný standard a mezinárodní úroveň. Provedení statistické analýzy informací o zaměstnancích podniku bylo v této době výjimečné i v evropském měřítku a skutečnost, že diskutovala, doplňovala a opravovala aktuální tehdejší poznatky (především americké) sociologie práce a zaměstnání a souzněla s metodologickými a konceptuálními posuny, jimiž obor procházel, svědčí o Machotkově erudici a schopnosti participovat na mezinárodním sociologickém provozu. Autor si přitom zároveň uvědomoval nedostatky a omezení svého přístupu, což možná spolupůsobilo na skutečnost, že toto téma již dále nerozvíjel. V českém akademickém prostředí se to z různých důvodů nepodařilo ani nikomu jinému a obnovení sociologické práce (včetně dobově velice rozvinuté sociologie podniku, práce a zaměstnání) v šedesátých letech již vycházelo z jiných zdrojů, aniž si kdokoli uvědomil, že některé z nich konvenovaly dřívějšímu úsilí Otakara Machotky.

Kromě konkrétních zjištění, která dosud neznámý Machotkův výzkum přinesl, můžeme jeho význam shledávat především v (hypotetickém) působení na autorovu vlastní odbornou práci, respektive její metodologii. Výzkum Baťova – zřejmě spolu s dalšími odbornými i osobními zkušenostmi – vedl k tomu, že tento sociolog v poválečném období opustil dříve proklamativně zastávaný kvantitativní empiricismus, který společně se Zdeňkem Ullrichem postuloval jako jedinou náležitou cestu moderní sociologie, a orientoval se spíše na sociálněpsychologické, kvalitativní a do jisté míry i reflexivní přístupy a témata. Machotka, který měl spolu s Ullrichem z české meziválečné a krátce poválečné sociologie nepochybně nejbližší směr, jímž se oborový mainstream po druhé světové válce vydal, si tím (přes svou emigraci do Spojených států a působení na tamních univerzitách) evidentně uzavřel cestu k tomu, aby v dobové mezinárodní oborové elitě setrval. Učinil to však s rozmyslem i se zřejmým vědomím negativních důsledků pro svou akademickou kariéru, veden k tomu – podle slov svého

syna – „optimismem a vírou v pravdu“ [Machotka 2001: 180]. Pro sociologii není špatným vysvědčením, může-li se (alespoň občas) opřít právě o tyto subjektivně zakoušené a do reálného života promítané hodnoty, i když to třeba není výhodné v rámci dobového akademického provozu.

ZDENĚK R. NEŠPOR je sociolog a historik, vedoucí vědecký pracovník Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i, a docent Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze. Věnuje se především studiu české religiozity od 18. století do současnosti, k tomu si přibírá další témata z historie, sociologie a sociální antropologie, resp. jejich dějin, teorie a metodologie. Je autorem dvou set odborných statí a spolu/autorem či editorem dvaceti knih. V poslední době vydal knihy *Náboženství v 19. století* (Praha: Scriptorium, 2010; s kolektivem), *Příliš slábi ve víře* (Praha: Kalich, 2010) a *Republika sociologů* (Praha: Scriptorium, 2011), *vedl tým, který zpracoval Slovník českých sociologů* (Praha: Academia, 2013) a *Dějiny české sociologie* (Praha: Academia, 2014).

Prameny a literatura

- Národní archiv Praha, f. Otakar Machotka, kt. 10, sg. 34-11/1, Některé podmínky ovlivňující kvalifikaci zaměstnanců Baťových závodů; sg. 34-11/2-5, Dílčí analýzy a podklady vzniklé při zpracování studie o Baťových závodech
- Adamec, Č. 1947. „Výzkum veřejného mínění a sociální vědy.“ *Sociologie a sociální problémy* 7: 34–40.
- Baťa, J. A. 1938. *Budujme stát pro 40 000 000 lidí*. Zlín: Tisk.
- Bláha, I. A. 1949a. „Sociologický výzkum Brna.“ *Sociologická revue* 15: 33–41.
- Bláha, I. A. 1949b. „Poznámky sociologovy na okraj problémů socialistické výstavby.“ *Sociologická revue* 15: 170–172.
- Bláha, I. A. 1968. *Sociologie*. Ed. J. Obrdlíková. Praha: Academia.
- Blucha, J. 1968. *Kvalifikace jako sociologická kategorie*. Praha: Academia.
- Caplow, T. 1954. *The Sociology of Work*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Cuín, C.-H., F. Gresle. 2004. *Dějiny sociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Čech, V., E. Jukl. 1970. *Inženýři v průmyslovém podniku*. Hradec Králové: Dům techniky ČSVTS.
- Čech, V., E. Jukl. 1971. *Čs. sociologie průmyslového podniku ve světle svého vývoje a využití v řízení*. Pardubice: Dům techniky ČSVTS.
- Dahrendorf, R. 1956. *Industrie und Beziehssoziologie*. Berlin: De Gruyter.
- Doktór, K. 1964. *Przedsiębiorstwo przemysłowe*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Đurišová, L. 2011. *Odras rozvoje firmy Baťa ve struktuře vzdělávací soustavy ve zlínském regionu v letech 1894–1948*. Zlín: Univerzita Tomáše Bati.
- Egermayer, F. 1941. „Náhodný výběr v reprezentativní metodě.“ *Statistický obzor* 21: 424–435.
- Encyklopedie výkonnosti I.–II.* 1932–34. Praha: Sfinx / B. Janda.
- Flek, M. 1969. *Komu, kolik a za co? Závěrečná zpráva o výsledcích sociologického průzkumu postojů pracujících k mzdové diferenciaci I.–II.* Hradec Králové: Institut pro sociální analýzu.

- Formánek, M. 1970. „Jak teorie přispívala k destrukci politického systému ČSSR.“ *Nová mysl* 24: 1103–1110.
- Forster, V. 1928. „Měření inteligence zaměstnanců Státního úřadu statistického.“ *Československý statistický věstník* 9: 111–212.
- Friedmann, G a kol. 1967. *Sociológia práce. Sborník vybraných statí*. Bratislava: Práca.
- Gross, E. 1958. *Work and Society*. New York: Crowell.
- Gula, P. 1940–41. „Postoje ke státu.“ *Filozofický sborník* 1 (1940): 147–164; 2 (1941): 21–37, 98–109.
- Gula, P. 1948. „K problematice sociologie podniku.“ *Sociologický sborník* 3: 35–75.
- Hájek, M. 1948. „Hornická hygiena.“ *Sociologická revue* 14: 192–206.
- Hájek, M. 1969. „Projekt sociologického výzkumu horníků ve čtyřicátých letech.“ *Sociologica* 1: 79–84.
- Hanáček, J. 1939. „Sociologie dělníka.“ *Sociologická revue* 10: 31–38.
- Hanáček, J. 1946. „K otázce dělníkovy sociálního sebevědomí.“ *Sociologická revue* 12 (1): 41–46, (2–3): 24–35.
- Havlová, J., O. Sedláček. 2004. „Sociologie práce a průmyslu v letech 1965–1989.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 40: 651–664.
- Hodek, A. 1970. „Dělnická třída a antisocialistické síly.“ *Nová mysl* 24: 732–737.
- Hummell, H. J. 1969. „Psychologische Ansätze zu einer Theorie sozialen Verhaltens.“ Pp. 1157–1277 in R. König (ed.). *Handbuch der Empirischen Sozialforschung II*. Stuttgart: F. Enke.
- Chalupný, E. 1941. *Sociologie IV. Skladba (Statika). II. Nauka o výtvorech a činnostech kulturních. Sv. 3. Sociální činnosti A. (Práce, hra, sport, tanec, zábava)*. Praha: vl. n.
- Jan Antonín Baťa – život a dílo. Pokračovatel práce Tomáše Bati. 2007. Zlín: Statutární město Zlín.
- Janák, D. 2009. *Hodnoty a hodnocení v sociologii Inocence Arnošta Bláhy. Studie z dějin klasické české sociologie*. Brno: Masarykova univerzita.
- Janák, D., M. Stanoev, P. Hušek. 2014. „Poválečný sociologický výzkum města Brna z roku 1947 a metodika jeho soudobého zpracování z pohledu historicko-sociologické analýzy průmyslového dělnictva před rokem 1948.“ *Data a výzkum* 8: 143–163.
- Jaroněk, V. 1940. *Má spolupráce s Tomášem Baťou*. Zlín: Tisk. Interní tisk dostupný prostřednictvím Knihovny Univerzity Tomáše Bati ve Zlíně, i.č. 973.
- Jungmann, B., M. Petrušek (eds.). 1965. „K problematice sociologie průmyslu a průmyslového podniku.“ *Vědecké informace Ústavu marxismu leninismu pro vysoké školy 1965/s* (Sociologie a vědecký komunismus 65): 172–241.
- Klega, V. 1991. *Příprava továrního dorostu a další profesní vzdělávání u firmy Baťa, a. s. Zlín, v letech 1894–1945*. Prešov: Krajský pedagogický ústav.
- Kohout, J., J. Kolář. 1967. *Sociologie pro ekonomy*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Kohout, J., J. Růžička, B. Malaniuk. 1971. *Člověk v pracovním prostředí*. Praha: Práce.
- Lalman, A. 2012. „The Impact of Maslow's Pyramid and the Sociological Imagination.“ *Sociology* 113 – *Principles of Sociology* [online]. [cit. 21. 2. 2015]. Dostupné z: <http://amandalalman.weebly.com/uploads/1/6/5/2/16523790/sociologypaper.pdf>.
- Lehár, B. 1960. *Dějiny Baťova koncernu (1894–1945)*. Praha: SNPL.
- Machonin, P. a kol. 1969. *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava: Epoque.
- Machotka, O. 1936. *Sociálně potřebné rodiny v hlavním městě Praze*. Praha: Orbis.
- Machotka, O. 1938–39. „Dr. Ant. Obrdlík: Povolání a veřejné blaho. Prestiž povolání a veřejné blaho“ [recenze]. *Sociologie a sociální problémy* 6: 106–113.
- Machotka, O. 1946. *Amerika. Její duch a život*. Praha: Melantrich.
- Machotka, O. 1947. „Úloha podvědomého činitele ve společenském chování.“ *Sociologie a sociální problémy* 7: 172–189.

- Machotka, O. 1964. *The Unconscious in Social Relations. An Analysis of Unconscious Processes in Personality, Society and Culture*. New York: Philosophical Library
- Machotka, O. (ed.). 1965. *Pražské povstání 1945*. Washington: Rada svobodného Československa.
- Machotka, O. 1968. *Povídky exulantovy*. New York: SVU.
- Machotka, O. 2001. *Mezi domovem a exilem*. Praha: Maroli.
- Maslow, A. H. 1954. *Motivation and Personality*. New York: Harper.
- Mayo, E. 1945. *The Social Problems of an Industrial Civilization*. Boston: Harvard University.
- Moore, W. E. 1946. *Industrial Relations and the Social Order*. New York: Macmillan, <http://dx.doi.org/10.1037/11462-000>.
- Nešpor, Z. R. 2007. „Brněnský výzkum současné religiozity z roku 1930: současná interpretace.“ *Religio, Revue pro religionistiku* 15: 87–108.
- Nešpor, Z. R. 2011. „Sociolog(ie) mezi kolárkem, hákovým křížem a rudou hvězdou: Jaroslav Šíma v dějinách české sociologie.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 47: 967–989.
- Nešpor, Z. R. 2012. „Jan Mertl: sociolog-kolaborant, nebo oběť okolností?“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 48: 343–365.
- Nešpor, Z. R. 2014. „‘Šedá zóna’ v éře tzv. normalizace. Dům techniky ČSVTS Pardubice v dějinách české sociologie.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 50: 107–130, <http://dx.doi.org/10.13060/00380288.2014.50.1.33>.
- Nešpor, Z. R. (ed.). 2015a. „Neznámé počátky české sociální psychologie. Otakar Machotka: Úloha nevědomého činitele ve společenském chování.“ *Československá psychologie* 59: 252–288.
- Nešpor, Z. R. (ed.). 2015b. „Poválečné Spojené státy americké očima českého sociologa. Nepublikovaná reflexe Otakara Machotky v kontextech.“ *Lidé města* 17: 137–175.
- Nešpor, Z. R. a kol. 2013. *Slovník českých sociologů*. Praha: Academia.
- Nešpor, Z. R. a kol. 2014. *Dějiny české sociologie*. Praha: Academia.
- Nešporová, O. 2014. „Česká empirická sociologie rodiny a její souvislosti se sociální politikou v meziválečném období.“ *Fórum sociální politiky* 8 (4): 2–5.
- Nosow, S., W. H. Form (eds.). 1962. *Man, Work and Society*. New York: Basic Books.
- Obrdlík, A. 1937. *Povolání a veřejné blaho. Prestiž povolání a veřejné blaho ve světle sociálních postojů*. Praha: Orbis.
- Obrdlík, A., I. A. Bláha. 1938. „Odpověď doc. dr. Otakaru Machotkovi“ [diskuse]. *Sociologická revue* 9: 116–121.
- Obrdlíková, J. (ed.). 1966. *Brněnská sociologická škola*. Brno: Městský výbor Socialistické akademie.
- Petrusek, M. 2000. „Co bylo, když sociologie nebyla. Osudy zakázané a zhanobené vědy 1948–1963.“ Pp. 35–49 in H. Barvíková (ed.). *Věda v Československu v letech 1953–1963*. Praha: Archiv AV ČR.
- Pochylý, J. 1990. *Baťova průmyslová demokracie*. Praha: Utrín.
- Pokluda, Z. 2012. *Baťovi muži*. Zlín: Kovárna Viva.
- Roušar, P. 1967. *Dějiny národního podniku Svit I. Národní podnik Baťa (1945–1948)*. Praha: Práce.
- Rychtařík, K. 1970a. „Empirismus a jeho nebezpečí v sociologii.“ *Rudé právo* 9. 1. 1970: 3.
- Rychtařík, K. 1970b. „Sociologie a její dluh principu stranickosti.“ *Sociologický časopis* 6: 217–220.
- Slejška, D. 1965. *Sociometrické studie*. Praha: Vojensko-politická akademie Klementa Gottwalda.
- Slejška, D. 1970. *Sociometrické výzkumy pracovních skupin*. Hradec Králové: Dům techniky ČSVTS.

- Slejška, D. a kol. 1967. *Závod a člověk. Význam institucionálních a pospolitních vztahů v procesu identifikace pracovníků se závodem*. Praha: Sociologický ústav ČSAV.
- Ševeček, O. 2009. *Zrození Baťovy průmyslové metropole. Továrna, městský prostor a společnost ve Zlíně 1900–1938*. České Budějovice: Ostravská univerzita / Veduta.
- Šnobl, J. 1947. „Sociologický výzkum a vnitřní nábor podniku.“ *Sociologie a sociální problémy* 7: 130–133, 210–217.
- Ullrich, Z. 1946. „Několik základních poznámek k sociologii podniku a jejímu poměru ke statistice.“ *Statistický obzor* 26: 2.
- Ullrich, Z. 1947. *Osvobození práce. Sociologický rozbor názorů na práci*. Praha: L. J. Peroutka.
- Verunáč, V. 1923. *Dělnická otázka a náš průmysl*. Praha: Masarykova akademie práce.
- Verunáč, V. a kol. 1930. *Racionalisace, vědecká organisace a otázka sociální*. Praha: Sociální ústav RČS.
- Vláčil, J. 1996. „Sociologie práce.“ Pp. 1122–1124 in *Velký sociologický slovník*. Praha: Karolinum.
- Voříšek, M. 2012. *The Reform Generation. 1960s Czechoslovak Sociology from a Comparative Perspective*. Praha: Kalich.
- Zwicker, B. 1934–35. „K sociologii nezaměstnanosti.“ *Sociologická revue* 5 (1934): 295–304; 6 (1935): 34–43.